

Summary

Legal meaning of the essence of state as a means of social influence is studied on the basis of the philosophical content of the category of the «essence», which reflects the defined in the subject. The importance of functional analysis in the study of the essence of state institutions is studied.

Key words: state, essence, functions, functional purpose, functional analysis.

Отримано 16.12.2009

О. І. ЧАПЛЮК

Оксана Іванівна Чаплюк, здобувач Київського університету права НАН України

ЗАГАЛЬНІ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ПРИНЦИПИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ: ПОНЯТТЯ, ЗНАЧЕННЯ ТА ВИДИ

На сучасному етапі розвитку суспільства основою будь-якої діяльності, що здійснюється певними суб'єктами, є принципи, які визначають межі та процес її здійснення, а також відображають основні ціннісні засади, на яких має будуватись відповідна діяльність. Надзвичайно важливу роль і значення, на сьогодні, відіграють принципи здійснення правотворчості. Адже закони народжуються та включаються до чинного законодавства внаслідок складної діяльності, яка загалом має назву правотворчість. У процесі правотворчості формуються і затверджуються ті правові норми, які відповідають сучасному рівню суспільних відносин і сприяють їхньому впорядкуванню і прогресивному розвитку.

Актуальність дослідження принципів національної правотворчості пояснюється також і тим, що поряд із такою формою державної діяльності як правотворчість на сьогодні в юридичній літературі виокремлюється національна правотворчість, як окремий різновид правотворчості загалом. Сучасні потреби трансформації українського суспільства зумовлюють необхідність дослідження теоретико-методологічних засад та принципів національної правотворчості, оскільки в результаті такої діяльності відбувається формування власне свого національного законодавства, а також за умов посилення тенденції взаємозв'язку і взаємовпливу держав, збереження своєї ідентичності та самобутності під час міжнародного співробітництва в контексті формування норм міжнародного права. Тому проблема наукового дослідження та розуміння поняття, видів і значення принципів національної правотворчості набуває сьогодні актуального теоретичного і практичного значення.

Метою цього дослідження є здійснення комплексного аналізу існуючих поглядів щодо принципів правотворчості загалом, а також визначення поняття принципів національної правотворчості, зокрема. У цій роботі також спробуємо охарактеризувати відповідні різновиди принципів національної правотворчості, з'ясуємо їх значення для здійснення національної правотворчості на сучасному етапі розвитку суспільних відносин.

Вагомий внесок у дослідження питання визначення та сутності принципів правотворчості був здійснений такими відомими вченими, як М. М. Марченко, А. С. Васильєва, А. Ф. Черданцева, Л. А. Морозова, Н. Н. Кресовська, Ж. О. Дзейко та іншими.

Наукове дослідження проблем визначення сутності принципів правотворчості має високий рівень актуальності та необхідності, оскільки саме вони є тим гарантом, який забезпечує якісний та досконалий механізм правотворчої діяльності в цілому. У сучасній юридичній літературі відсутній однозначний підхід щодо визначення характеристики основних принципів, на яких повинна здійснюватися діяльність, що полягає у створенні, формуванні та вдосконаленні норм права, які спрямовані на врегулювання суспільних

відносин. Саме в цьому контексті необхідно враховувати про певний ступінь дискусійності та невизначеності кола зазначених принципів, якими служать принципи.

Тому в сучасній юридичній літературі проблематика визначення сутності та значення принципів правотворчості розглядається в межах значної кількості концептуальних підходів.

Зазначимо, що ще в працях філософів періоду Просвітництва приділяється достатня увага сутності та значенню принципів правотворчості. Ще Т. Гоббс акцентує увагу на межах здійснення правотворчої діяльності, гласності і інших принципах правотворчості. Філософ виділяє основні вимоги, якими повинен керуватися законодавець:

- закони не повинні вимагати більшого, ніж того потребує благо громадян і держави.
- важливо, щоб був відомим і закон, і його автор.
- обов'язкове опублікування і тлумачення закону¹.

У своїх працях Ш. Монтеск'є зазначає, що закони повинні відповідати законам природи, принципам і формам правління кожної держави, географічним і кліматичним факторам і умовам².

Окремо варто звернути увагу на дослідження правотворчості вченими, які досліджували це явище в 80-90-х роках ХХ ст. Зокрема, М. М. Марченко акцентує увагу на тому, що правотворчість є функціонально-позитивним процесом, який повинен відображати в нормах і правових актах певний зміст і «одухотворяє» їх. У цьому контексті саме принципи правотворчості є тими засобами, які повинні сприяти досягненню цієї мети і, які служать основним фундаментом правотворчої діяльності. Серед них він виділяє: принцип науковості, законності, демократизму і системності³. У свою чергу А. С. Васильєва зазначає, що принципи правотворчості є тими цінностями, на які повинна орієнтуватися правотворчість. Серед принципів вчений виокремлює принципи законності, демократизму, науковості та принцип оперативності і зв'язку правотворчості з практикою⁴.

А. Ф. Черданцев визначає принципи правотворчості як керівні ідеї (цінності), на які має орієнтуватися правотворчість. При цьому виділяє аналогічний перелік принципів⁵.

Л. А. Морозова акцентує свою увагу, на тому що правотворчість засновується на певних принципах, тобто вимогах. До числа принципів окрім принципів законності, демократизму, науковості вчений відносить принципи професіоналізму, гласності й системності⁶.

Доречно було б зазначити ще одне твердження, що стосується зазначених категорій Н. Н. Кресовської, яка вважає, що принципами правотворчості є керівні, основні ідеї, які обумовлюють відповідність правотворчості суспільним потребам. І в свою чергу вчений виділяє принципи гуманізму, гармонічного поєднання інтересів, демократизму, гласності, законності, науковості і професіоналізму, зв'язку з практикою, планування, оперативності, поєднання динамізму і стабільності⁷.

Таким чином, виходячи із вищезазначених визначень сутності і цінності принципів правотворчості, на думку автора, варто зазначити, що юридична література характеризується наявністю декількох підходів до визначення розуміння принципів правотворчості. Основна кількість науковців дотримуються точки зору, що це є дійсно основні керівні засади, положення, які визначають основні засади цієї діяльності і, якими має керуватися законодавець при її здійсненні.

Однак, виникає питання з приводу переліку цих принципів, оскільки кожен науковець виділяє свій перелік, надаючи перевагу тим чи іншим. Зокрема, окрім таких основних принципів як демократизм, законність, гласність, професіоналізм, подальшого утвердження і поширення набувають принципи поєднання інтересів особистості й суспільства, оперативності, планування, поєднання динамізму і стабільності. І це є цілком логічно, адже, на нашу думку, виокремлення нових принципів науковцями зумовлено розвитком суспільних відносин, тому більшого поширення і вдосконалення набуває правотворча діяльність, яка, в свою чергу, потребує новітніх засад, ідей, положень, на основі яких має здійснювати свою діяльність правотворець. Слушно зазначив А. М. Колодій стосовно принципів права, що немає вічних і незмінних принципів і кожний тип права має свої принципи⁸.

Стрімкий розвиток суспільства, суспільних відносин, що зумовлений глобалізацією, трансформаційними процесами, які здійснюються як всередині держави, так і за її ме-

жами, насамперед, потребує переосмислення відповідного підходу та реформування правової системи, оновлення законодавчої бази і приведення національного законодавства у відповідність з нормами європейського права.

Оскільки принципи є динамічними категоріями, які мають властивість видозмінюватись, вдосконалюватись і можуть пристосовуватись до відповідного рівня розвитку суспільних відносин, тому враховуючи реалії сьогодення, перелік принципів повинен бути певним чином змінений, тобто розширений.

Як зазначає В. Коростей, ефективність процесу розроблення, прийняття та реалізації права визначає якість, корисність і цінність правової та законодавчої продукції. А з наявним національним правом Україна не зможе цивілізовано увійти до світової економічної правової системи, тому процес її реформування повинен відбуватись з урахуванням зовнішніх політичних орієнтирів держави, що відповідно буде вимагати імплементації норм міжнародного права в національне законодавство України⁹. У цьому напрямку необхідно звернути увагу на те, що при глобалізації, адаптації законодавства до законодавства Європейського Союзу, відбувається запозичення інших правових елементів, що супроводжується застосуванням європейських принципів, норм і понять у національному праві та призводить до появи нормативно-правових актів, які не віддзеркалюють національні інтереси. Тому під час формування такого законодавства повинна бути збережена національна ідентичність держави, вона має враховувати не лише свої національні інтереси, а й зважати на міжнародні реалії при здійсненні правотворчого процесу як всередині держави, так і за її межами.

Враховуючи вищезазначене, вважаємо, що така діяльність повинна здійснюватись з врахуванням особливостей національної правотворчості, яка здатна здійснити таке реформування лише за наявності чітко визначених принципів, якими можна керуватись при її здійсненні, оскільки саме національна правотворчість має державну належність до тієї чи іншої держави і відображає в створених нормах права власне ідеологію, менталітет, правову культуру, правову свідомість та економічні, соціальні, культурні потреби та інтереси громадян тієї держави, в якій здійснюється.

Отже, питання необхідності визначення сутності, видів і значення принципів національної правотворчості зумовлюється:

- по-перше, стрімким розвитком суспільних відносин, які потребують негайного правового врегулювання;
- по-друге, з появою такого явища як глобалізація, яка призводить до зближення всіх правових систем та правових явищ, надаючи їм спільних рис;
- по-третє, все більше коло правових, економічних, політичних, культурних проблем та питань потребують розв'язання на національному законодавчому рівні;
- по-четверте, потребою створення такого правового поля, яке ефективно регулювало б всі відносини, що виникають у сфері суспільства, відповідало рівню розвитку суспільних відносин, відображало інтереси народу відповідної держави;
- по-п'яте, потребою збереження гармонійного розвитку суспільних відносин.

Саме тому, на нашу думку, у сучасній юридичній літературі постає гостра необхідність у формулюванні визначення принципів національної правотворчості, а також визначення переліку цих принципів. Якщо виходити з того, що національна правотворчість є самостійним, окремим різновидом правотворчості, тому виходячи з принципів правотворчості висвітленими раніше, які є достатньо усталеними і апробованими, можна виділити та охарактеризувати принципи національної правотворчості.

До таких принципів правотворчості можливо віднести загальні принципи національної правотворчості, які будуть основними, керуючими ідеями, положеннями при здійсненні національної правотворчої діяльності. До таких принципів можна віднести, зокрема:

1. Принцип демократизму, означає врахування у нормативно – правовій базі держави волі та інтересів народу. Цей принцип виокремлюється у зв'язку з тим, що правотворчість – це діяльність, яка спрямована на створення ефективних правових норм національного права, які б відповідали природній сутності людини та не порушували їх права та свободи, природніх законів суспільства. При здійсненні національної право-

творчості може залучатися значна частина населення, як безпосередньо (шляхом участі у референдумі), так і через своїх представників.

2. Принцип гласності полягає в тому, що процес створення того чи іншого нормативного акта повинен здійснюватися за активної участі широкого кола населення, різноманітних об'єднань. Цей принцип реалізується через ознайомлення зі змістом проекту нормативного акта через засоби масової інформації. Окрім цього, відповідний принцип вимагає обов'язкового оприлюднення змісту нормативно-правового акта, тобто доведення до відома положень нормативного документа. Оскільки будь-який нормативно-правовий акт, який створений з метою встановлення прав та обов'язків, юридичної відповідальності, спрямований на регулювання суспільних відносин, може бути лише тоді ефективним, коли доведений до відома населення та ним визнаний, що здійснюється шляхом оприлюднення.

3. Принцип законності. Його зміст торкається таких сутнісних особливостей процесу підготовки, формування, прийняття і опублікування нормативного документа, який має здійснюватися виключно в межах передбачених законодавством та тими суб'єктами, на які у відповідність із законодавством покладено відповідні обов'язки. Цей принцип також означає, що прийнятий нормативно-правовий акт не може суперечити Конституції, іншим законам, порушувати принципи демократизму, гласності. Прийняті в результаті нормативно-правові акти повинні гармонійно існувати та узгоджуватися, що проявляється шляхом чіткого знаходження свого місця в його ієрархічній системі.

4. Принцип наукової обґрунтованості. Правотворчість – це така діяльність, яка потребує використання новаторства, творчого та лаконічного підходу під час здійснення своєї діяльності. Тому принцип наукового професіоналізму передбачає необхідність забезпечення здійснення правотворчої діяльності професіоналами і спеціалістами, які володіють спеціальними професійними знаннями в сфері правотворчої діяльності. Тому до цієї складної роботи мають залучатися різноманітні спеціалісти з усіх галузей знань, оскільки прийнята нормативна база не залишає без уваги жодної сфери суспільства, вирішує важливі проблемні питання в усіх сферах суспільних відносин. Як правило, для здійснення відповідної роботи та досягнення позитивного результату мають залучатися економісти, фінансисти, лінгвісти, юристи, які володіють професійними знаннями в тій чи іншій сфері.

5. Принцип оперативності. Для ефективного, своєчасного регулювання суспільних відносин, які стрімко розвиваються, постає необхідність своєчасного, швидкого реагування на зміни в суспільстві, державі та за її межами. Отже, положення цього принципу полягають у швидкому реагуванні на відповідні зміни і вимагають оперативного прийняття відповідного юридичного документа. Його зміст повинен адекватно відповідати змінам у суспільних відносинах, а форма виражена у вигляді закону, підзаконного акта.

Окрім загальних принципів національної правотворчості доречним є виокремлення спеціальних принципів, які деталізують та уточнюють принципи загальні. Оскільки національна правотворчість як категорія – це процес формування норм права (які відображають специфіку національних інтересів та потреб кожної держави) уповноваженими на те державою органами та іншими суб'єктами, які мають право вчиняти такі дії, який здійснюється в межах території держави та відповідно до процедури, встановленої національним законодавством тієї держави, де здійснюється відповідний процес. Тому саме специфічні особливості тієї чи іншої держави мають відобразитись у спеціальних принципах національної правотворчості.

Таким чином, це надає змогу говорити, що принципи національної правотворчості є основними засадами, ідеями, які відображають саме національну приналежність правотворчої діяльності кожної окремої держави, національну ідентичність держави та мають бути основою при формуванні саме національного права.

До спеціальних принципів національної правотворчості можна віднести наступні:

1. Принцип врахування національних інтересів. Він виділяється у зв'язку з тим, що національна правотворчість це процес, який полягає у формуванні власне норм національного законодавства і який здійснюється, як правило, всередині держави. Сутність цього принципу полягає в тому, що в процесі формування національного зако-

нодавства повинні враховуватися, насамперед, економічні, соціальні, культурні та політичні потреби, інтереси того народу (нації), який проживає на території відповідної держави. При цьому не повинні порушуватися їх права та свободи, встановлюватися належні, умови для духовного і матеріального розвитку як нації загалом, так і тих національних меншин, зокрема. Окрім цього запроваджуючи механізм імплементації норм та положень міжнародного права в національне законодавство та враховуючи тенденції розвитку міжнародного співробітництва, національна правотворчість має забезпечити гармонійне поєднання національних інтересів з міжнародними цінностями та стандартами. Цей принцип має забезпечити врахування особливостей менталітету народу, його культури та спиратися на духовну основу нації (мову, традиції, звичаї тощо) та виступати гарантом прав нації.

2. Принцип досконалості та лаконічності викладу нормативно-правових актів. Зрозуміле, просте та доступне формулювання норм права і точне їх викладення в нормативно-правовому акті, сприяє кращому і ефективному розумінню їх призначення, сутності та правового спрямування тими суб'єктами суспільства, для потреб яких розробляється, формується той чи інший нормативно-правовий акт. Правильне, точне розуміння норми сприяє правильному і ефективному її застосуванню та реалізації у регулюванні суспільних відносин відповідної правової сфери чи правової ситуації. Положення цього принципу зводяться до того, що в процесі розробки нормативно-правової бази повинен застосовуватися той понятійний апарат, який буде зрозумілим не лише особам, які володіють професійними знаннями в сфері юриспруденції, а й особам, які не мають відповідних спеціальних знань. Цей принцип також має забезпечувати повноту регулювання суспільних відносин, що передбачає наявність в одному нормативному акті всіх положень, які мають у повному обсязі, врегулювати певну сферу суспільних відносин і не мати вказівок та посилань на інші акти законодавства, а також створювати колізії в праві. Цей принцип має забезпечити творчий, складний та науково-дослідний підхід до розробки та прийняття нормативної бази особами, на які покладаються завдання щодо формування норм національного законодавства.

3. Принцип врахування досвіду іноземних держав у процесі формування національного законодавства. Здійснення національної правотворчості можливе із врахуванням іноземного правотворчого досвіду. Це не заперечує той факт, що потрібно відмовитись від врахування інтересів і потреб народу держави та повністю перейняти досвід інших держав, але для кращого, оптимального формування національного законодавства можливе врахування певних аспектів здійснення процедури правотворчості іншими державами. Здійснення цього принципу надасть змогу уникнути певних правотворчих помилок, які можуть стати основою появи недосконалих правових норм, появи колізій у законодавстві, унеможливить або мінімізує неефективне правове регулювання. Цей принцип потребує врахування зарубіжного правотворчого процесу під час розробки, прийняття норм національного права і таким чином забезпечує відсутність негативного досвіду при врегулюванні аналогічних суспільних відносин.

4. Принцип відповідності потребам суспільства забезпечує врахування основних закономірностей політичного і соціально-економічного стану на момент прийняття нормативного акту під час здійснення правотворчості. При цьому повинні враховуватися інтереси переважної більшості населення – громадян, які проживають на території відповідної держави, для забезпечення і врегулювання інтересів і потреб яких приймається і формуються відповідні положення. Прийнятий нормативний акт має відповідати тим відносинам, на які спрямовується його регулятивна діяльність. Окрім цього, положення будь-яких нормативних актів мають відповідати потребам суспільства, зокрема відносно того, чи це стосується необхідності прийняття такого акта, визначення ефективності регулювання ним суспільних відносин і при цьому не порушуючи їх гармонії та стабільності.

5. Принцип результативності. Суть цього принципу повинна чітко відображати мету та результат правотворчого процесу. Цей процес можливий лише за наявності реалізації двох шляхів. По-перше, мета правотворчості має бути спрямована на формування ефективного законодавства, яке відбувається шляхом введення нових норм, доповнення існу-

ючих чи взагалі заміни застарілих. По-друге, результатом правотворчості, логічним завершенням цього процесу має бути формування досконалої стабільної правової бази, яка забезпечить механізм непорушності прав, свобод та інтересів громадян відповідної держави та гармонійності відносин між ними та державою.

6. Принцип відповідальності, який тісно переплітається із принципом результативності, відповідності потребам суспільства. Положення цього принципу повинні забезпечувати інформування суб'єктів про автора закону, який створюється відповідно до вимог тих чи інших суб'єктів, на захист прав яких чи реалізацію інтересів яких спрямована дія нормативного акта. Реалізація цього принципу зумовить інформування автора закону про існування відповідальності за створення недосконалого нормативного акта, при реалізації норм якого виникатимуть негативні наслідки. Тому закріплення цього принципу сприятиме стимулюванню авторів (розробників) підходити до цього творчого, складного процесу з «відчуттям» відповідальності, професіоналізмом та з врахуванням всіх об'єктивних потреб суспільства, а також надасть змогу уникнути некомпетентності, непрофесіоналізму при здійсненні процесу правотворчості.

Отже, спеціальні принципи національної правотворчості більш чітко та детально конкретизують цю діяльність та надають змогу в деталях відобразити сутність, призначення та цінність національної правотворчості, на засадах яких цей процес має здійснюватися аби досягнути того бажаного результату, який відображається в положеннях розглянутих вище принципів національної правотворчості. Також, на думку автора, цієї статті, можливо назви або певні положення перелічених принципів збігаються чи переплітаються, але це не вказує на необхідність не виділення чи відокремлення того чи іншого принципу, адже саме у своїй сукупності вони дають найбільш достовірне уявлення та відображають всі сторони діяльності національної правотворчості, як багатоаспектної, багатогранної категорії.

Таким чином, виходячи з аналізу зазначених принципів, які є основою здійснення національної правотворчості та дійсно відіграють важливу роль в формуванні норм і національного права, можна говорити про їх важливе значення, яке полягає в наступному:

- відображають основні засади та цінності, на яких мають базуватися національна правотворчість;
- спрямовують розвиток та функціонування національної та правотворчості;
- забезпечують правомірне здійснення відповідної діяльності як на національному рівні;
- забезпечують однакові підходи під час створення, формування та прийняття норм національного права;
- відображають складний сутнісний характер та внутрішній зміст цієї діяльності;
- відображають соціальне призначення національної правотворчості;
- вказують на багатоаспектний, багатогранний зміст національної правотворчості.

Отже, необхідно зазначити, що в цілому, еволюційний розвиток призводить до переосмислення тієї правової дійсності (реальності), яка існує на цьому етапі та вимагає переосмислення та наділення новаційними рисами національної правотворчості, яка є її елементом та у зв'язку зі стрімким розвитком потребують своєї видозміни. Тому зазначені категорії та поняття, їх сутність, які були розглянуті в цій статті, вимагають подальшого дослідження та з'ясування важливості значення та сутності для побудови та формування необхідної, гармонійної, стабільної, досконалої правової бази.

¹ Теория государства и права: Хрестоматия: В 2 т. / Авт.сост. В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М.: Юристь, 2001. – Т. 2. – С. 207.

² Теория государства и права: Хрестоматия: В 2 т. / Авт.сост. В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М.: Юристь, 2001. – Т. 2. – С. 209.

³ Марченко М. М. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. / Под ред. проф. М. Н. Марченко. – Том 2. Теория права. – М.: Издательство «Зерцало», 2000. – С. 162.

⁴ Васильева А. С. Теория права и государства: Учебник. Издание второе. – Х.: ООО «Одиссей». – 2007. – С. 243-245.

⁵ Черданцев А. Ф. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М.: Юрайт-М., 2001. – С. 233-234.

⁶ Морозова Л. А. Теория государства и права: Учебник. – М.: «Юристъ», 2002. – С. 254.

⁷ Крестовская Н. Н., Матвеева Л. Г. Теория государства и права: Элементарный курс. – Х.: Одиссей, 2007. – С. 243.

⁸ Колодій А. М. Принципи права України: Монографія. – К.: «Юрінком Інтер», 1998. – С. 15.

⁹ Коростей В. Проблеми правотворчості в Україні // Право України. – № 3. – 2004. – С. 121.

Резюме

В статті проаналізовано основні погляди філософів та науковців стосовно поняття та змісту принципів правотворчості в цілому. На основі такого дослідження автор дає власне визначення принципів національної правотворчості, виокремлює загальні та спеціальні принципи національної правотворчості, розкриває їх зміст, особливості та значення в процесі здійснення цієї діяльності.

Ключові слова: правотворчість, принципи правотворчості, національна правотворчість, принципи національної правотворчості.

Резюме

В статье проанализировано основные взгляды философов и ученых относительно понятия и содержания принципов правотворчества в целом. На основании такого исследования автор дает свое определение принципов национального правотворчества, выделяет общие и специальные принципы национального правотворчества, раскрывает их содержание, особенности и назначения в процессе реализации этого процесса.

Ключевые слова: правотворчество, принципы правотворчества, национальное правотворчество, принципы национального правотворчества.

Summary

The article analyses the philosophers and scientist basic considerations on the notion and content of the lawmaking process. On the basis of such a research the author suggest own definition of the national lawmaking principles, defines general and special principles of the national lawmaking process, outlines their content, peculiarities and functions in the lawmaking process realization.

Key words: lawmaking process, principles of the lawmaking process, the national lawmaking, principles of the national lawmaking process.

Отримано 28.12.2009

О. В. ШУМЕЙКО

Оксана Володимирівна Шумейко, викладач Київського національного університету внутрішніх справ

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ СІМ'Ї ЯК СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

Сім'я, подружжя – це стійкий соціальний інститут, і в цьому смислі він входить до культурного контексту, спирається на звичаї, суспільно визнані стереотипи поведінки, у т.ч. й на такі, що виходять за межі шлюбу і виражають ставлення суспільства, зокрема, до позашлюбних зв'язків, які завжди є результатом особистого вибору, особистого почуття і визначеного емоційного стану. Таким є сучасне бачення інституту сім'ї у європейському культурному просторі. Демократія змінює традиційну модель сім'ї на варіативну, таку яка належить до сфери вибору людини, а не до зразків, шаблонів, які

© О. В. Шумейко, 2010